



УДК 347.99

[https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-7\(35\)-351-358](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-7(35)-351-358)

Берч Вероніка Вікторівна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, юридичний факультет, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород, 88000, пл. Народна, 3, тел.: (0312)61-33-21, <https://orcid.org/0000-0002-3837-4724>

УЧАСТЬ НАРОДУ У РЕАЛІЗАЦІЇ СУДОВОЇ ВЛАДИ В ЕПОХУ КОЗАЧЧИНИ

Анотація. Встановлено, збереження та популяризація національної історико-правової спадщини є вкрай важливими для формування національної ідентичності та правосвідомості українського народу. У сучасному контексті, коли Україна проходить шлях реформування правової системи та зміцнення демократичних інститутів, вивчення історичного досвіду є корисним для побудови ефективної судової системи, розвитку форм громадського контролю та судового народовладдя.

Підкреслено, козацьке звичаєве право представляло собою набір правових норм, що формувалися разом із виникненням українського козацтва та його становленням як суспільного стану, широко застосовувалося у повсякденному житті, а також у козацьких громадах на територіях Лівобережної, Правобережної та Слобідської України, пізніше — у південних районах.

Визначено, з II пол. XVI ст. гетьман відігравав ключову роль у судовій системі, будучи головним суддею, який делегував повноваження, контролював процеси і призначав надзвичайних суддів. Зазначене забезпечувало централізоване управління судовою системою і функціонування правосуддя на підконтрольних територіях. Усі важливі судові рішення приймалися з його дозволу або за його участю.

Зауважено, активна участь суспільства в судових процесах у Гетьманщині нагадувала копні суди, які діяли у староукраїнських населених пунктах. До них належали сотенні, полкові суди, суди сільських громад (котрі виконували роль суду першої інстанції і розглядали справи нескладного характеру), а також третейські суди.

Констатовано, військового суддю у Запорозькій Січі обирали публічно, відкрито для всього військового колективу та інших учасників ради. Обрання відбувалося на центральній площі, де збиралися всі військові старшини разом з громадою для прийняття важливих рішень. Цей процес був щорічним і мав значний символічний зміст, оскільки він підкріплював принципи демократії та колективного управління в Січі. Важливим аспектом було те, що ця процедура забезпечувала широкий доступ до участі у владних рішеннях та підтримувала





легітимність влади через залучення військового колективу до обрання своїх представників.

Акцентовано, значні зміни у судовій системі запроваджувалися з початку 1764 року, що спричинило зміцнення централізованого управління і створення нових судових установ – повітових, підкоморських, гродських та земських судів. Нові судові установи заміщали колишні козацькі суди, що функціонували на засадах козацького права і самоврядування.

Ключові слова: реалізація судової влади, народовладдя, судова система, гетьман, козаччина.

Berch Veronika Viktorivna Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Constitutional Law and Comparative Jurisprudence, Faculty of Law, Uzhhorod National University, 88000, Ukraine, Zakarpattia Region, Uzhgorod, Sq. Narodna, 3, tel.: (0312) 61-33-21, <https://orcid.org/0000-0002-3837-4724>

PARTICIPATION OF THE PEOPLE IN THE ADMINISTRATION OF JUSTICE IN THE COSSACK ERA

Abstract. It has been established that the preservation and promotion of national historical and legal heritage are crucial for the formation of national identity and legal consciousness of the Ukrainian people. In the contemporary context, as Ukraine undergoes reforms in its legal system and strengthens democratic institutions, studying historical experience is beneficial for building an effective judicial system, developing forms of public oversight, and judicial self-governance.

It is emphasized that Cossack customary law represented a set of legal norms formed alongside the emergence of Ukrainian Cossacks and their establishment as a social class. This law was widely applied in the daily life of the Zaporozhian Cossacks and in Cossack communities in the territories of Left-Bank, Right-Bank, and Sloboda Ukraine, and later in the southern regions.

It has been determined that from the second half of the 16th century, the Hetman played a key role in the judicial system, being the chief judge who delegated powers, controlled processes, and appointed extraordinary judges. This ensured centralized management of the judicial system and the effective functioning of justice in the controlled territories. All important judicial decisions were made with his permission or participation.

It is noted that active public participation in judicial processes in the Hetmanate resembled the "kopni" courts that operated in old Ukrainian settlements. These included regimental, centurial courts, and village community courts (which acted as the courts of first instance and handled uncomplicated cases), as well as arbitration courts.



It is confirmed that the military judge in the Zaporozhian Sich was elected publicly, openly for the entire military collective and other council participants. The election took place in the central square, where all the military officers, along with the community, gathered to make important decisions. This process was annual and held significant symbolic meaning, as it reinforced the principles of democracy and collective governance in the Sich. An important aspect was that this procedure ensured broad access to participation in governance decisions and maintained the legitimacy of authority by involving the military collective in electing their representatives.

It is emphasized that significant changes in the judicial system were introduced from the beginning of 1764, which led to the strengthening of centralized management and the creation of new judicial institutions – district, under-chamber, municipal, and zemstvo courts. The new judicial institutions replaced the former Cossack courts, which operated based on Cossack law and self-government.

Keywords: administration of justice, people's rule, judicial system, hetman, cossack era.

Постановка проблеми. Збереження та популяризація національної історико-правової спадщини є вкрай важливими для формування національної ідентичності та правосвідомості українського народу. У сучасному контексті, коли Україна проходить шлях реформування правової системи та зміцнення демократичних інститутів, вивчення історичного досвіду є корисним для побудови ефективної судової системи, розвитку форм громадського контролю та судового народовладдя.

Актуальність дослідження участі народу у реалізації судової влади в епоху Козаччини важко переоцінити. По-перше, аналіз козацької судової системи дозволяє краще зрозуміти унікальні правові традиції та механізми, що формували основу правосуддя на українських землях. По-друге, розгляд історичних аспектів судової влади козацької держави допомагає виявити витоки сучасних правових і демократичних цінностей, зокрема, громадської участі у прийнятті державно-владних рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувану проблематику вивчали у своїх наукових працях такі вчені як М. Бедрій, І. Бойко, О. Бачинська, С. Дегтярьов, Т. Гошко, П. Голобуцький, А. Гурбик, С. Іваницький, М. Кобилецький, О.Ковалевська, О. Купчинський, О. Кучинська, Д. Кулиняк, С. Мартянова, Д.Міллер, В. Нор, Я. Падох, О.Патяка, С. Прилуцький, І.Ворончук, І.Черкаський, В. Тернавська, О.Щербак, О. Яновська та ін.

Метою статті є дослідження участі народу у реалізації судової влади у епоху Козаччини.

Виклад основного матеріалу. Найвищою судовою владою в козацькій державі була Гетьманська Рада [1], яка обиралися голосуванням на козацьких з'їздах. Гетьмани відігравали ключову роль у судовій системі та приймали



рішення щодо важливих справ. У кожній козацькій громаді (січі) існували ради, до складу яких входили обранці, що представляли інтереси громади перед вищими владами, а також брали участь у прийнятті рішень та вирішенні конфліктів [2;3].

Важливим аспектом судової системи була можливість народу брати участь у засіданнях ради та виражати свої думки щодо вирішення справ. Зазначене було важливим механізмом для врегулювання конфліктів на місцевому рівні [4]. Козацька держава мала свої закони та правові норми, які регулювали різні аспекти життя суспільства, включаючи права та обов'язки громадян [5]. Такі правові акти були визнані на загальних з'їздах козаків і відображали звичаї та традиції козацького життя. Козацька держава намагалася забезпечити справедливість і рівність перед законом. Суди вирішували цивільні справи, кримінальні справи та інші правові питання на місцевому рівні [6].

З II пол. XVI ст. гетьман відігравав ключову роль у судовій системі, будучи головним суддею, який делегував повноваження, контролював процеси і призначав надзвичайних суддів. Зазначене забезпечувало централізоване управління судовою системою та функціонування правосуддя на підконтрольних територіях. Усі важливі судові рішення приймалися з його дозволу або за його участю.

Також у наукових джерелах згадується і про військового суддю, якого у Запорозькій Січі обирали публічно, відкрито для всього військового колективу та інших учасників ради. Обрання відбувалося на центральній площі, де збиралися всі військові старшини разом з громадою для прийняття важливих рішень. Цей процес був щорічним і мав значний символічний зміст, оскільки він підкріплював принципи демократії та колективного управління в Січі. Важливим аспектом було те, що ця процедура забезпечувала широкий доступ до участі у владних рішеннях та підтримувала легітимність влади через залучення військового колективу до обрання своїх представників [7].

Згодом судові засідання проходили за участі не лише суддів, але й представників місцевої адміністрації та впливових осіб громади. Активна участь суспільства в судових процесах у Гетьманщині нагадувала копні суди, які діяли у староукраїнських населених пунктах. До них належали сотенні, полкові суди, суди сільських громад [8] (котрі виконували роль суду першої інстанції і розглядали справи нескладного характеру [9]), а також третейські суди [10].

Сотенний устрій, або сотенне правління, був адміністративно-територіальним і військовим устроєм на території сотні, яка була складовою частиною полку, в Українській козацькій державі та на Слобідській Україні у другій половині XVII — XVIII століть. Головним органом влади, що об'єднував адміністративні, військові та судові функції на території сотні (яка включала десять та більше сіл), було сотенне правління. Воно підлягало



полковій адміністрації, за винятком тих, що були підпорядковані безпосередньо Генеральній військовій канцелярії, як-от Батуринське сотенне правління, пізніше — Глухівське. Сотенне правління включало сотника та сотенну старшину. Кількість і територіальні межі сотень у кожному полку були різними і часто змінювалися. Деякі сотні підпорядковувалися лише гетьманові, зокрема Глухівська, Новомлинська, Кролевецька, Коропська, Воронізька та Ямпільська сотні Ніжинського полку, козаки яких залучалися до охорони гетьмана. Сотенний устрій було скасовано у Слобідській Україні в 1765 році, а на Лівобережній — на початку 1780-х років [11]. Сотенний суд формувався у невеликих містах, де існувала сотня як територіальна одиниця. Кожна сотня включала одне або кілька містечок та численні села. Сотенні суди розглядали різноманітні справи, включаючи цивільні та кримінальні, які стосувалися сотенних урядників, козаків, що належали до даної сотні, а також інші правові питання.

Полковий суд у своєму початковому вигляді не функціонував на постійній основі. Його створення та діяльність були зумовлені розпорядженням полковника, який командував відповідним полком. Коли виникала необхідність у розгляді певних справ, полковник наказував скликати суд у місті, яке слугувало адміністративним центром полку. Зазначене дозволяло суду зосереджуватися на вирішенні конкретних питань, котрі потребували уваги [12], що було характерно для більш гнучкої та адаптивної системи правосуддя в умовах воєнного часу або мобільних військових структур.

Слід підкреслити, що на початку 1764 року було запроваджено значні зміни в судову систему, що спричинили зміцнення централізованого управління і зміну судових установ. Було створено 20 повітових судів, котрі були основними судовими установами на рівні повіту, підкоморські, гродські та земські суди [13].

Підкоморій у ієрархії земських титулярних урядів вважався третьою за важливістю особою після каштеляна і маршалка, часто обіймався представниками видатних українських князівських і магнатських родів. Його діяльність базувалася на підтримці висококваліфікованих помічників, таких як коморник, мірник, писар та копачі. Підкоморій, коморник і писар мали довічні посади, з них підкоморій і коморники зобов'язані були скласти присягу. Коморники мали бути осілими на відповідній території. Юрисдикція підкоморія обмежувалася лише шляхетськими земельними володіннями. Основними обов'язками підкоморія було проведення розмежування спірних земель приватних шляхетських маєтків згідно з розпорядженнями земського суду. Однак він також здійснював розмежування відсутніх конфліктів, зокрема вимірювання земельних ділянок між спадкоємцями та фіксацію меж при купівлі-продажу земельних ділянок [14].

Судовий процес у гродському суді був безпосереднім, при цьому норми процесуального права не були чітко відокремлені від матеріального права, і



цивільний процес не був розділений від кримінального. Процес відзначався значним формалізмом і становою нерівністю. Для виявлення злочинців використовувалися такі методи, як копа (збори сільських громад), «гоніння сліду», «свод» та домашня ревізія у присутності возного та свідків. Накладання покарань залежало від ваги злочину: за легкі порушення на злочинців накладали грошові штрафи, а за серйозний злочин, наприклад вбивство, застосовувалася кара згідно із становою належністю загиблого. Вирок виносився не пізніше, ніж за три дні після завершення слухання справи і міг бути остаточним або умовним. Проти судових вироків дозволялася подача апеляції. Під час національної революції 1648–1676 років гродські суди були ліквідовані на території Гетьманщини, а їхня діяльність була відновлена після реорганізації полкових судів у гродські суди у 1763 році. Остаточні гродські суди були ліквідовані в 1782 році [15].

На початковому етапі своєї діяльності земські суди вирішували переважно цивільні суперечки між шляхтою, але згодом їх компетенція значно розширилася, зосередивши на собі практично всю цивільну юстицію. Кожен земський суд складався з судді, підсудка та писаря, які обиралися на повітових з'їздах шляхти. Судді обиралися на пожиттєвий термін, а сесії земських судів відбувалися тричі на рік, кожна тривала по 6 тижнів і проводились у повітовому місті. У Гетьманщині під кінець гетьманства Кирила Розумовського було підтримано вимоги козацької старшини щодо відновлення судочинства на основі Литовського статуту 1588 року, що було схвалено Генеральними зборами 1763 року. У кожному полку було створено по два земських суди, а в Ніжинському полк

Нові судові установи заміщали колишні козацькі суди, які функціонували на засадах козацького права і самоврядування. Такі зміни в судовій системі спрямовувалися на покращення управління та забезпечення більшої юридичної стабільності в регіоні, встановлення єдиної правової практики та підтримку центральної влади в розгляді справ на різних рівнях адміністративно-територіального устрою.

Висновки. Козацьке звичаєве право представляло собою набір правових норм, що формувалися разом із виникненням українського козацтва та його становленням як суспільного стану, широко застосовувалося у повсякденному житті запорожців, а також у козацьких громадах на територіях Лівобережної, Правобережної та Слобідської України, пізніше — у південних районах.

Найвищою судовою владою в козацькій державі була Гетьманська Рада, яка обиралася голосуванням на козацьких з'їздах. З II пол. XVI ст. гетьман був головною судовою посадовою особою, яка мала верховну владу у судових справах. Гетьман мав право делегувати судові повноваження нижчим суддям, що забезпечувало стабільне функціонування судової системи. Важливу роль у судовій системі відігравали військові судді, які обиралися публічно на центральній площі для всього військового колективу.



У кожній козацькій громаді (січі) існували ради, до складу яких входили обранці, що представляли інтереси громади перед вищими владами, а також брали участь у прийнятті рішень щодо справ та конфліктів у січі. Важливим аспектом судової системи була можливість народу брати участь у засіданнях ради та виражати свої думки щодо вирішення справ.

Судові засідання проходили за участі не лише суддів, але й представників місцевої адміністрації та впливових осіб громади, що значною мірою нагадувало копні суди, які діяли у староукраїнських населених пунктах.

Значні зміни у судовій системі запроваджувалися з початку 1764 року, що спричинило зміцнення централізованого управління і зміну судових установ. Було створено 20 повітових судів, підкоморські, гродські та земські суди. Нові судові установи заміщали колишні козацькі суди, що функціонували на засадах козацького права і самоврядування.

Література:

1. Кулиняк Д. Виникнення козацтва. *Наука і суспільство*. 2009. № 1/2. С. 36-39.
2. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV - середина XVII: монографія. Вид. 2. К.: Києво-Могилянська академія, 2006. 300 с.
3. Уривалкін О.М. Виникнення та еволюція козацтва на території України. Історія України (середина XIII-середина XVII ст.): навч. посіб. для вузів. К.: Кондор, 2005. С. 209-244.
4. Бачинська, О. Історія Українського козацтва XV - XX ст.: навч. метод. пос. О.: АстроПринт, 2007. 104 с.
5. Щербак О.В. Козацтво українське. Енциклопедія історії України у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2007. Т. 4. С. 408.
6. Ковалевська О. Іконографія козацьких старшин XVII - XVIII ст.: джерела та історіографія : автореф. дис. ... д-ра іст. Наук. 07.00.06. К.: Ін-т історії України НАН України. 2015. 36 с.
7. Мартянова С.М. Правовий статус суддів у системі влади Запорозької Січі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2008. Вип. 3. С. 35-43.
8. Дегтярьов С. Українське судочинство наприкінці XVII – у XVIII ст. та впливи на нього російських судових практик. Гілея: Збірник наукових праць. 2016. Вип. 104. С. 11–18.
9. Міллер Д.П. Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в. Антологія української юридичної думки / редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова) та ін. К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2003. 553 с.
10. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / упоряд. А.С.Чайковський. Київ, 2003. 656 с.
11. Путо О.І. Сотенний устрій. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sotennyj_ustrij (дата звернення: 23.06.2024).
12. Падох Я. Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII століття. Антологія української юридичної думки/ редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2003. 553 с.
13. Черкаський І. Ю. Судові реформи Гетьмана гр. К. Г. Розумовського. Антологія української юридичної думки/ редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2003. 553 с.
14. Ворончук І.О. Підкоморський суд. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pidkomorskyj_sud (дата звернення: 22.06.2024).





15. Пятяка О.В. Гродський суд. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка». 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Grodsky_sud (дата звернення: 22.06.2024).

16. Голобуцький П.В. Земські суди. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка». 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zemski_sudy (дата звернення: 22.06.2024).

References:

1. Kulyniak, D. (2009). Vynyknennia kozatstva [The emergence of the Cossacks]. *Nauka i suspilstvo – Science and society*, 1/2, 36-39 [in Ukrainian].

2. Shcherbak, V. (2006). *Ukrainske kozatstvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV - seredyna XVII* [Ukrainian Cossacks: formation of the social state. The second half of the 15th - the middle of the 17th century]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].

3. Uryvalkin, O.M. (2005). *Vynyknennia ta evoliutsiia kozatstva na terytorii Ukrainy. Istoriiia Ukrainy (seredyna XIII-seredyna XVII st.)* [The emergence and evolution of Cossacks on the territory of Ukraine. History of Ukraine (mid-XIII-mid-XVII centuries)]. (pp. 209-244) Kyiv: Kondor [in Ukrainian].

4. Bachynska, O. (2007). *Istoriiia Ukrainskoho kozatstva XV - XX st.* [History of the Ukrainian Cossacks of the 15th - 20th centuries]. Odesa: AstroPrynt [in Ukrainian].

5. Shcherbak, O.V., & Smolii, V.A. (Ed.). (2007). *Kozatstvo ukrainske* [Ukrainian Cossacks]. (Vols. 1-10). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

6. Kovalevska, O. (2015). *Ikonohrafiia kozatskykh starshyn XVII - XVIII st.: dzherela ta istoriografiia* [Iconography of Cossack elders of the 17th - 18th centuries: sources and historiography]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

7. Martianova, S.M. (2008). *Pravovyi status suddiv u systemi vlady Zaporozkoi Sichi* [Legal status of judges in the system of government of Zaporozhye Sich]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia yurydychna – Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Legal series*, 3, 35-43 [in Ukrainian].

8. Dehtiarov, S. (2016). *Ukrainske sudochynstvo naprykintsi XVII – u XVIII st. ta vplyvy na noho rosiiskyykh sudovykh praktyk* [Ukrainian judiciary at the end of the 17th - in the 18th century. and the influence of Russian judicial practices on him]. *Hileia: Zbirnyk naukovykh prats – Gilea: Collection of scientific papers*, 104, 11-18 [in Ukrainian].

9. Miller, D.P. & Shemshuchenko, Yu.S. (2003). *Sudy zemskye, hrodskye y podkomorskiye v XVIII v.* [Zemstvo, city and podkomorskie courts in the 18th centuries]. Kyiv: Vyd. Dim «Yurydychna knyha» [in Ukrainian].

10. Chaikovskiy, A.S. (2003) *Khrestomatiia z istorii derzhavy i prava Ukrainy* [Textbook on the history of the state and law of Ukraine]. Kyiv.

11. Putro, O.I. *Sotennyi ustrii* [Hundred system of government] Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Sotennyj_ustrij [in Ukrainian].

12. Padokh, Ya. & Shemshuchenko, Yu.S. (2003). *Gruntove sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini u druhi polovyni XVII–XVIII stolittia. Antolohiia ukrainskoi yurydychnoi dumky* [Land justice in Left Bank Ukraine in the second half of the 17th–18th centuries. Anthology of Ukrainian legal thought]. Kyiv: Vyd. Dim «Yurydychna knyha» [in Ukrainian].

13. Cherkaskiy I.Yu. & Shemshuchenko, Yu.S. (2003). *Sudovi reformy Hetmana hr. K. H. Rozumovskoho. Antolohiia ukrainskoi yurydychnoi dumky* [Judicial reforms of Hetman c. K. G. Razumovskyi. Anthology of Ukrainian legal thought]. Kyiv: Vyd. Dim «Yurydychna knyha» [in Ukrainian].

14. Voronchuk, I.O. *Pidkomorskyi sud* [Subcommittee Court] Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Pidkomorskyj_sud [in Ukrainian].

15. Patiaka, O.V. & Smolii, V.A. (2004) *Hrodskiyi sud* [City court]. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Grodsky_sud [in Ukrainian].

16. Holobutskiy, P.V. & Smolii, V.A. (2005) *Zemski sudy* [Zemsky courts]. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Zemski_sudy [in Ukrainian].